

ВІДГУК

офіційного опонента, доктора філологічних наук, професора

Чика Дениса Чабовича

про монографію (дисертацію)

Малиновського Артура Тимофійовича

«Антропологія української прози першої половини XIX століття.

Культурні трансфери» (Київ: Талком, 2022. 560 с.),

подану до захисту на здобуття наукового ступеня

доктора філологічних наук зі спеціальностей

10.01.01 – українська література,

10.01.05 – порівняльне літературознавство

(Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ, 2023)

Актуальність теми монографії (дисертації)

Представлена до захисту монографія Артура Тимофійовича Малиновського є актуальним дослідженням, адже спрямована на вирішення проблеми, до якої українські й зарубіжні дослідники зверталися спорадично і, як правило, на рівні вивчення окремих аспектів антропологічного дискурсу в прозових творах українських письменників першої половини XIX ст. Власне комплексний і системний аналіз прози зазначеного періоду для з'ясування особливостей культурної гібридизації, подвійної ідентичності, локальних наративів і зумовлює доцільність рецензованої роботи.

Зрозуміло, що залучені до розгляду і компаративного зіставлення, персоналії письменників – головно Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, М. Гоголь, Т. Шевченко, П. Куліш, О. Стороженко, – не вперше вивчаються у такому контексті, але антропологічна «ревізія» літературного доробку цих авторів Артуром Малиновським уповні з'ясовує специфіку й, що не менш важливо, структуру антропологічної парадигми української прози першої половини XIX ст. як особливої перехідної художньо-естетичної системи, для якої властива власна практика націєрозповідності. Як акцентує В. Агеєва у своїй недавній монографії, від самого початку нової української літератури послідовно у текстах наших письменників наголошується культурна відмінність від московитів, «цілковита незбіжність двох національних тожсамісних моделей, ціннісних, етичних, звичасвих, навіть суто поведінкових

засад і настанов»¹, проте системного розбору цих відмінностей у нашому літературознавстві досі не було. У цьому і полягає новизна монографії Артура Малиновського.

Найбільш істотні наукові результати

На основі залучення широкого міждисциплінарного інструментарію для аналізу прозових творів українських письменників першої половини XIX ст. автору монографії вдалося досягнути наступних наукових результатів:

- на широкому фактологічному матеріалі проаналізовано антропологічний код української прози першої половини XIX ст.;
- представлено й обґрунтовано новаторський погляд на проблему художньої емоційності досліджуваних текстів із застосуванням методологій нового історизму, історії ментальностей та історії ідей, теоретико-методологічних основ постколоніальних студій і просторового повороту;
- висвітлено крос-культурний характер нової української прозової літератури досліджуваного періоду;
- окреслено типологічні особливості харківського та петербурзького текстів української літератури першої половини XIX ст.;
- з'ясовано та аргументовано роздвоєння українського колоніального мовлення першої половини XIX ст.;
- визначено роль білінгвізму в деконструкції імперських ідеологем у досліджуваних прозових текстах.

Нові факти, отримані автором монографії (дисертації), значення отриманих результатів для науки та практики

- уперше в літературознавстві антропологія нової української прози системно розглянута з використанням теорії культурного трансферу сучасного французького історика та філолога М. Еспаня;

¹ Агеева В. Іншування москаля, національна тожсамість і подвійна лояльність. В. Агеева. *За лаштунками імперії. Есеї про українсько-російські культурні відносини*. Київ: Віхола, 2021. С. 26.

- успішно проведене дослідження доводить, що у прозі українських письменників першої половини XIX століття найчастіше обмін людським досвідом і «зустріч» відмінних світоглядів відбувається в ритуалах, в полях перетину та пограниччя;
- у монографії визначено специфіку колоніального ресентименту, а також тропи, фігури мовлення, елементи контroversійного письма у прозових текстах В. Наріжного, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та Т. Шевченка;
- уперше із застосуванням крос-культурного аналізу розглянуто харківський текст української літератури першої половини XIX століття;
- уперше з використанням теорії культурного трансферу проаналізовано петербурзький текст як імперський конструкт у текстуальному полі нової української літератури;
- розглянуто великий масив російськомовних текстів української літератури, зокрема й тексти, які досі не здобулися на окрему увагу літературознавців, з метою аналізу інакомовлення, лінгвістичної гібридизації, суржику, етнографічних укралень, а також для простеження шляхів звільнення мови Підпорядкованого;
- окреслено основні форми нарації прози першої половини XIX століття як питомо національні ідеологічні конструкти («проповіді», релігійні ідилії, перелицювання, мімікрії, карнавальні версії історичних наративів тощо).

Повнота викладу матеріалу монографії (дисертації) в опублікованих працях і авторефераті

За результатами дослідження опубліковано 38 одноосібних статей (з них 13 – у фахових виданнях України та зарубіжних країн; 6 – у виданнях, які індексуються в наукометричних базах Scopus і Web of Science; 19 – додаткові публікації апробаційного характеру). Основні положення монографії були презентовані на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях упродовж 2016-2022 років. Автореферат відповідає змісту монографії та відображає її основні наукові положення і висновки у стислій

формі.

Структура і зміст монографії (дисертації)

Дослідження викладене державною мовою та містить вступ, 5 розділів, висновки, солідну бібліографію (731 позиція українських та іншомовних джерел). Загальний обсяг роботи – 560 друкованих сторінок, з яких основний текст складає 527 сторінок.

Рецензована монографія має продуману структуру: мета сформульована чітко, а поставлені у вступі завдання вирішуються в поділених на підрозділи розділах. У **вступі** монографії вмотивовано актуальність роботи; визначені її об'єкт, предмет; висунуто гіпотезу дослідження; окреслено методи, теоретико-методологічні засади дослідження, наукову новизну, теоретичне та практичне значення; подано дані про апробацію результатів дослідження. Теоретико-методологічна база монографії є ґрунтовною: використано результати праць дослідників нової української літератури, вчених з теорії, історії та методології літературної антропології та компаративістики; з теорії культурного трансферу і крос-культурного аналізу, канону та теорій перехідності, теорії та історії прози, постколоніальних студій.

У першому розділі **«Українська проза першої половини XIX століття на маргінесах канону. Теоретичні підвалини»** Артур Малиновський розглядає українську прозу першої половини XIX століття з позицій різних теоретико-методологічних дискурсів: літературної антропології, «емоційного повороту», теорії культурного трансферу, постколоніальних студій. У розділі підкреслено доцільність застосування окреслених концепцій для реінтерпретації канону української прози кінця XVIII – першої половини XIX ст., для аналізу етнографічного компоненту та емоційних конструктів прозових текстів, а також для перепрочитання прози зазначеного періоду як націєрозповідної з позицій постколоніальних студій. У монографії наголошується, що постколоніальні студії в сучасній Україні набувають непересічного значення з огляду на потребу реінтерпретації текстів, які прямо пов'язані з набутими травматичним досвідом і комплексом віктимності внаслідок колоніального минулого. Як

зазначається, не є тут винятком і літературознавча компаративістика, що на нинішньому етапі розвитку демонструє відкритість до окреслених міждисциплінарних дискурсів в умовах глобалізму.

У розділі також акцентовано увагу на необхідності використання традиційних підходів і результатів класичних праць (від студій П. Куліша та М. Костомарова до праць В. Дончика та Л. Сеника) (с. 85), оскільки вони не втратили своєї актуальності й дозволяють у поєднанні з міждисциплінарними методами аналізу текстів конкретизувати та по-новому осмислити українську прозу першої половини XIX століття.

У другому розділі **«Антропологія простору: обряди переходу, культурний обмін / торг в українській прозі першої половини XIX століття»** проаналізовано концепти гостинності, бенкету, ярмарку, торгу та образ Іншого у прозових текстах Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Гоголя, Т. Шевченка. На переконання автора монографії, дані концепти ґрунтуються на національних звичаєвих моделях, і відтак він аналізує їх у призмі національного просторового картографування. У розділі конкретизовано прояви гостинності як ритуалу та особливої ігрової поведінки в романі «Пан Халявський», повісті «Званий вечір» Г. Квітки-Основ'яненка, повістях «Старосвітські поміщики», «Коляска» М. Гоголя, гастрономію та бенкет як національні коди у тому ж романі Г. Квітки-Основ'яненка, ярмарок, обмін і торг як національні фрейми у повісті «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя, оповіданні «Салдацький патрет» та повісті «Ярмарок» Г. Квітки-Основ'яненка. Автор простежує принципові відмінності між тогочасними українськими та російськими творами М. Погодіна та В. Одоєвського на рівнях зображуваності ритуально-етикетного комплексу повсякдення. Також у розділі аналізується національна специфіка карнавального сміху на матеріалі оповідання «Салдацький патрет» Г. Квітки-Основ'яненка та переосмислення стереотипних образів євреїв у прозі Є. Гребінки та Т. Шевченка.

У третьому розділі **«*Homo sentiens* в українській прозі. Архітектоніка чутливості у світлі теорії культурного трансферу»** докладно розглядається

роль емоцій, відчуттів, тілесного досвіду як антропологічних компонентів текстів В. Наріжного, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та Т. Шевченка. Під час аналізу творів застосовано методологію вивчення емоційного досвіду минулого, відтворення автентичності почуттів на певному історичному зрізі. Так, у незавершеному романі «Гаркуша...» В. Наріжного та у повісті «Перекази про Гаркушу» Г. Квітки-Основ'яненка досліджено колоніальний ресентимент як національний психоемоційний комплекс. Порівнюючи дані твори, автор монографії приходить до висновку, що ресентимент є однією з генералізуючих емоцій, які породжуються колоніальною системою, і що, на відміну від роману В. Наріжного, у повісті Г. Квітки-Основ'яненка фактично відсутня історія ресентименту, винесено за межі тексту історичний контекст, причинні чинники формування національно-історичної кривди. У тексті монографії переконливо висновується, що у текстах українських письменників насильство і помста як прояви колоніального ресентименту утворюють історичні феномени, культурно і ментально забарвлені образи, а проявлення цього спектру протестних емоцій у прозі В. Наріжного і Г. Квітки-Основ'яненка показує момент переходу до «вироблення особливої тропологічної поетики, прихованого і відкритого спротиву імперській асиміляції, примусу, поневоленню» (с. 201).

Хоча, як відомо, про сентименталістську повість «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка за останні майже два століття написано дослідниками немало (зокрема автором цього відгуку), Артур Малиновський робить вдалу спробу розглянути цей канонічний текст як національний прорив у плані переосмислення загальнонаціонального в площині камерного та інтимно-особистісного з точки зору літературної антропології. В такому ж ракурсі проаналізовано повісті «Сердешна Оксана» та «Щира любов», у яких, на переконання автора монографії, актуалізовано перехідність між внутрішнім і зовнішнім, між глибкістю почуттів і поверховою емоційністю, ідеалом і реальністю, та специфічну антропологізацію концепту щирості відповідно. Антропологію чутливості простежено також на матеріалі повістей «Двійник» і «Пригоди синьої асигнації» Є. Гребінки, окремих оповіданнях П. Куліша, повісті

«Наймичка» Т. Шевченка.

У четвертому розділі «Поетика рамочних конструкцій / крос-текстові одиниці / емерджентність прози: синергетичні проєкції класичної прози» простежено жанрово-естетичні патерни літератури, літературну урбаністику, емерджентну поетику, трансгресію як прояви процесів генералізації у прозі досліджуваного періоду. У розділі прозові цикли М. Гоголя проінтерпретовано із застосуванням рамкового методу (фреймінгу). Цей підхід дозволив автору монографії співвіднести відтворені письменником моделі життя у тогочасній Україні з гоголівськими історіософськими проєктами та уявленнями про поступ націй.

Продемонстровано вплив українського бароко на антропологію простору, «живописність» і «географію прози» М. Гоголя. Як висновується, засвоєння принципів барокової топографії у М. Гоголя крізь призму перехідних явищ призводить до переосмислення концептів попередньої культури в руслі романтизму: провокує подвійну перехідність та «амальгамне накладання двох перехресних ліній, пов'язаних із зустріччю нормативності і суб'єктивності, творчої розкутості» (с. 303). Із застосуванням крос-культурного аналізу розглянуто харківський текст української літератури на прикладі творів Г. Квітки-Основ'яненка «Заснування Харкова» та «Татарські набіги». Харківський текст Г. Квітки-Основ'яненка проаналізовано на рівні міфопоетики, історичних алюзій, гетеростереотипів, мовних кодів. Унаслідок зіставлення двох текстів, Артур Малиновський приходить до висновку, що на відміну від авторського міфотворення, властивого повісті «Заснування Харкова», «Татарські набіги» представляють ідею впливу історії на тогочасність, реконструюють минуле через імітування переказів, анекдотів, використання фрагментів власних творів автором.

Також у монографії переглянуто петербурзький текст української прози як особливий тип метатексту з позицій теорії культурного трансферу, запропонованої М. Еспанем. Метатекст московитської столиці твориться насамперед різножанровими прозовими текстами Є. Гребінки, письменника,

який «дивиться» на Санкт-Петербург «очима» Іншого з «провінції» імперії, та повістю «Художник» Т. Шевченка, в якій можна прослідкувати лінію негативного ставлення та ненависті до чужої та ворожої імперської столиці, що представлена у тексті міфологізованим інфернальним простором.

Новаторським є погляд автора монографії на повість «Вояжери» Г. Квітки-Основ'яненка, яку в монографії прочитано як гетеротопний текст, у якому просторові структури набувають нових якостей через їхню деформацію у внутрішньому світі персонажів. Відтак, простір наповнюється специфічними антропоцентричними атрибутами, спроможністю до лабільного пересікання меж.

У процесі дослідження з'ясовується також питання становлення канону нової української прози в умовах білінгвізму, культурної гібридизації, перехресних мовних кодів (**п'ятий розділ «Трансляційні практики націєрозповідності. Мовлення, ідеологія, тропологічна поетика, національна історія»**). Констатовано, що прозові тексти української літератури першої половини XIX ст., попри демонстрацію тенденцій до колоніальної упокореності, конвергенції з тими чи іншими владними структурами і наявність форм завуальованої і незавуальованої текстуалізації антиколоніального опору, все ж перебувають у постколоніальній ситуації імперської літератури. Беручи до уваги цей факт, як переконливо висновує автор монографії, кожен окремий прозовий текст слід розглядати в контексті зіткнень з імперськими концептами та іміджами. Це текстове протистояння призводить до утворення міжтекстового поля з кодами подвійної ідентичності, гібридизації, принципової нестабільності і навіть інколи до політичної кон'юнктурності ідеологем.

Дискусійні положення та зауваження до змісту монографії (дисертації)

При всій високій позитивній оцінці монографії, окремі моменти дослідження вимагають зваженої наукової дискусії:

1. Судячи з гіпотези, постульованій у вступі монографії, художня система української прози першої половини XIX ст. «функціонує на засадах структурного мерехтіння канону і антиканону» (с. 17). В монографії також зазначається, що «національне письменство до 30-х років XIX ст. переживає стадію синергії канону... Закладена в його підґрунтя бурлескно-травестійна стильова течія була потужним інструментом контрверсійного мовлення, підривною оптикою імперського офіціозу і вдаваної серйозності на межі з мімікрією. Проте остаточного закріплення в такому вигляді цього антиканону не відбувається» (с. 8) (підкреслення тут і надалі моє. – Д.Ч.). Утім, далі стверджується, що «канон живився енергією антиканону перших десятиріч XIX ст., та не ставав від того ключовим рушієм розвою літератури, а знову ж таки набував двоїстих форм утілення, стильових напівтонів, розмивання і дифузії жанрів.» (с. 9). Тож потребує додаткового з'ясування: чи можемо чітко провести межу між каноном і антиканоном в українській прозі першої половини XIX століття? Якщо є антиканон у прозі, то з якими тогочасними «легальними» літературними, естетичними та культурними практиками канону він полемізує? Свого часу Г. Грабович указував на те, що котляревщина глибоко проникає в канонічну літературу московитів завдяки творчості М. Гоголя: за словами вченого, «література канону заражається літературою антиканону»². Тож чи і нова українська прозова література формуванням антиканону завдячує лише І. Котляревському та М. Гоголю?

2. У висновках до підрозділу 2.8 зазначається, що «на тлі переважної більшості текстів української літератури першої половини XIX століття з вираженим антисемітським дискурсом «Фактор» і «Прогулянка...» – це спроби побачити у представникові етнічної та конфесійної меншини не лише стереотип, готову схему, а й людину в її непростих взаєминах з поліетнічним соціумом.» (с. 182). Це доцільно додатково обґрунтувати, оскільки сучасні дослідники літературної репрезентації українсько-єврейських відносин у вказаному літературному періоді не вбачають антисемітизм як такий, а головню

² Грабович Гр. Семантика котляревщини. Гр. Грабович. *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*. Київ: Основи, 1997. С. 331.

відтворення шаблонних образів, що ґрунтуються на народних гетеростереотипах і на впливі тексту «Історії Русів» (повість «Тарас Бульба» М. Гоголя, драматургічні твори М. Костомарова, романи «Михайло Чарнишенко...» П. Куліша, «Чайковський» Є. Гребінки та ін.), а також намагання відійти від їхньої традиційної негативації («Гайдамаки» Т. Шевченка)³.

3. У назві розділу 4 вжито термін «рамочна конструкція». Рамкова конструкція, як відомо, є позасюжетним елементом нарації, що «втручається» у темпоральність твору. Втім, з огляду на те, що далі у тексті розділу це поняття не зустрічається, та й надалі мова йде про фрейми у прозових циклах М. Гоголя, потребує додаткового пояснення те, про які «рамочні конструкції» йдеться і чи є цей термін авторським синонімом до терміну «фрейм» (оскільки у висновках до підрозділу 4.1 йдеться про те, що фрейм є рамкою, умовним простором (с. 288)) або все ж ми маємо справу з традиційним вживанням терміну?

4. У монографії поставлено знак рівності між харківським і слобідськими текстами української літератури (с. 304). Але чи не є це «географічним» спрощенням складної загалом структури тогочасної української літератури? Наприклад, Л. Ушкалов зараховує «пізнього» Г. Квітку-Основ'яненка до власне українського письменства (який вже тоді принципово бачив себе представником не локального, регіонального, варіанту літератури, а окремої української літератури, цілком рівноправної з іншими західноєвропейськими літературами)⁴. Тож чи можемо виокремити власне міський, харківський текст і, – слобідський текст української літератури, – який є специфічно іншим, фронтірним, прикордонним, що опирається асиміляційному впливу імперії (про що, зокрема, йдеться у підрозділі 4.4.)?

³ Грабович Гр. Єврейська тема в українській літературі XIX та початку XX сторіччя. Грабович Гр. *До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка*. Київ: Основи, 1997. С. 238–249; Чик Д. *Longo sed proximus intervallo*: жанрові системи української та англійської прози кінця XVIII – середини XIX ст.: монографія. [Наук. ред. В.А. Зарва]. Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2017. С. 261–274; Шкандрій М. Євреї в українській літературі: зображення та ідентичність. Пер. з англ. Н. Комарової. Київ: Дух і Літера, 2019. С. 22–54.

⁴ Ушкалов Л. Література галицька, слобідська та інші: принцип коекзистенції. *Історії літератури*: зб. ст. / Центр гуман. дослідж. Львів. нац. у-ту ім. І. Франка; упоряд.: О. Галета, Є. Гулевич, З. Рибчинська. Київ: Смолоскип; Львів: Літопис, 2010. С. 16.

У підсумку, слід зазначити, що висловлені зауваження та окреслені дискусійні положення не нівелюють загального позитивного враження від роботи.

Висновок щодо відповідності монографії (дисертації) встановленим нормам

Монографія «Антропологія української прози першої половини XIX століття. Культурні трансфери» становить завершений новаторський науковий текст, містить логічно доведені положення, самостійно розбудовану антропологічну парадигму національної прози першої половини XIX ст. Поставлені завдання виконано повністю. Висновки в монографії логічно випливають із викладених у ній попередніх міркувань, є новаторськими й вартісними для розуміння і подальших нових прочитань української прози першої половини XIX ст. як специфічного історико-культурного явища. Зазначене вище переконує, що автор монографії Малиновський Артур Тимофійович заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальностей 10.01.01 – українська література, 10.01.05 – порівняльне літературознавство.

Монографія відповідає «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2021 р. № 1197.

Офіційний опонент –

доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри іноземних мов
і методик їх навчання

Кременецької обласної
гуманітарно-педагогічної
академії імені Тараса Шевченка

Д.Ч. Чик